

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ШЫҒЫСТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ТҮРКСОЙ КАФЕДРАСЫ

Белгілі шығыстанушы, ҚазҰУ профессоры Ү.Т. Алжанбаеваның
60 жылдық мерейтойына арналған
«ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНІҢ ӘЛЕМ ӨРКЕНИЕТІНЕ ЫҚПАЛЫ» атты
Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
14 желтоқсан 2018 ж.

МАТЕРИАЛЫ
Республиканской научно-методической конференции
«ВЛИЯНИЕ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА МИРОВОЮ ЦИВИЛИЗАЦИЮ»
посвященной к 60-летию юбилею,
известного востоковеда, профессора КазНУ У.Т. Алжанбаевой

14 декабря 2018 г.

MATERIALS
of the republic scientific-methodical conference
«THE INFLUENCE OF TURKISH CULTURE ON WORLD CIVILIZATION»
dedicated to the 60th anniversary of the professor of KazNU,
the famous orientalist U. T. Alzhanbayeva
14 december 2018

Алматы
«Қазак университеті»
2018

9. Буриашев Н.П. Кыыс Дэбиллээ. Якутский героический эпос. — Новосибирск: ВО «Наука, 1993. — 330 с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).
10. Батырлар жыры. Алпамыс батыр. Алматы: Жазушы, 1968. — 195 б.

ТҮРКІЙ ТИЛЛЕРИНДЕГИ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР ҲӘМ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Ш.Т. Кудьярова, Н.А. Бейсеева

Шет тилдері және іскерлік карьера университеті, Алматы қ.

Аннотация

Мақалада түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ және қарақалпақ тілдерінде мақал-мәтелдер мен фразеологизмдермен байланысты талас мәселелеріне талдау жасалынды.

Summary

In the article Turkic languages of the problems of phraseology in the Kazakh and Karakalpak languages the analysis connected with phrasalologies.

Фразеологиялық сөз дизбеклери халық тилинде узак әсирлер дауамында қолланылып кәлиплесе отырып, өзине тән мәнилик реңклери менен пикирди толық жеткеріуде айрықша хымыз етеуігын сөзлик курамның бир топарын курайды.

Накыл-мақаллар күнделикли турмыста халық талабына ылайыклы қелип шыққын даналық шеберлигиниң көп заманлардан қиятырған тарийхий нұсқаларының дереги. Бул халық турмысы күнделикли қолланылып отыратуғын аз сөзбен көп мәнис беретуғын, сөз шеберлери тәрепін дәретилген көркем сөздің маржаны.

Қазақ хәм қарақалпақ тиллеринде накыл-мақалларды фразеологизмлердің бир түри сыпатына қарау керек деген таласлы мәселелер бар.

Орыс алымы В.В.Виноградов накыл-мақалларды фразеологиялық бирликлердин хеш қайсысына киргизбесе, ал А.И.Ефимов накыл-мақалларды фразеологиялық бирликлердин айрықша бир түри қарайды. Соңғы уақытлары гейпара тил илимпазлары арасында накыл-мақалларды фразеологизмлердің төртинши топары сыпатында таныушылар гезлеседи [1,39-40].

Изертлеуши И.Кенесбаев накыл-мақалларды, фразеологиялық сөз дизбеклериниң топарына қоспайды. Олар өз алдына бөлек топар деп қарайды. Ал, накыл-мақалдың фразаға уксаслығы, оны сыңарларының турақлылығын көринеди. Накыл-мақаллардың да сыңарларының орынларын өзгертиуге болмайды. Көплеген изертлеушилер усы жағдайды есапка алып, накыл-мақалды фразеологияның топарына киргизиуді мақул көреді. Лийкин, И.Кенесбаев «бул концепцияны қосылуға болмайды» – деп көрсетип өз дәлилдерин айтады.

Накыл-мақаллар морфологиялық хәм синтаксислик формалары бойынша сол кәлипнде өзгериске қолланылады. Мәселен, атлық, фејил түриндеги «көп билсен де, көптен артық билмейсең», «жаман туғаның болғанша, жақсы жолдасың болсын» сыякы накыллардың синтаксислик, стилистикалық белгисине қарай (атап айтқанда де фејили менен келетуғынлығына байланысly) тилде хеш бир өзгериссиз қолланылады. Тар мәнидеги фразеологиялық бирликлер бул қағыйдадан өзгериске контексттиң гәсири менен морфологиялық өзгерислерге ушырайды. Демек, оларды хәр қыйада аффикслер қосыу арқалы өзгертиуге болады. Мысалы: бети қайтып қалды, жүрек жалғап алды деген – бетим қайтып қалды, жүрегін жалғап алды хәм т.б. сыякы мысалларды көрсете отырып И.Кенесбаев накыл-мақалларды фразеологияның төртинши топары деген пикирлерге қосылмайды [2,600]. Ол накыл-мақаллардың ишки-сыртқы мәнилери, яғный семантикасы, грамматикалық дүзилісі жағынан фразеологизмлерден айтарлықтай айырмашылықтары бар екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақ изертлеушиси Е.Бердимуратов накыл-мақалларды фразеологиялық сөз дизбеклериниң семантикалық биригушілиги бойынша бир түри сыпатында бахалап, оны фразеологиялық сөзлер деп есаплайды [3,262].

Ол накыл-мақаллардың морфологиялық өзгериске ушырап, араларына айырым сөзлердің қосылуына жумсалыуын әдебий шығармаларға ғана тән екенлигин, Бердақтың қосықларынан мысал ретінде келтиреді. Усылай етип, таяр түринде ушырасыу, таяр түринде пайдаланыу қандай сөз дизбегине тән болса, тилде олардың барлығы да фразеологиялық сөз дизбеклеринде қаралғаны мақул. Накыл-мақалларды да сөзлик курамның усы қатламында бахалауымыздың тийкары соған байланысты. Олардың лексикалық хәм грамматикалық жағынан турақлылығы, тыянақлылығы сөз дизбеклериниң қатарынан орын алатуғынлығын билдирип, накыл-мақаллар фразеологиялық сөз дизбеклериниң

топарын курауы керек [4,130-146], – деп көрсетеди. Деген менен накыл-макаллардың таркатылышы норма бола алмайды. Әдебий шығармадағы бундай колланылыу ең биринши сөз устасының шеберлигине байланыссыз.

«Билемине кириспе» мийнетинде фразеологизмлерге шартли түрде накыл-макалларды да киреткелек дейди [5,182].

«Тилдин изертлеушилердин бири Ж.Ешбаев накыл-макалларды өз алдына болуп алган бул категорияның фразеологиялык сөз дизбеклерине салыстыргандагы жакынлык хэм белгилерин атап көрсетеди.

«Фразеологиялык сөз бир мәниге бара-бар, яғный улыуа дизбек бир сөз мәнисин береди. Накыл-макаллар курамындагы сөзлер өзлериниң жеке мәнисин саклап калады.

«Фразеологизмлер гәпте бир ағза хызметин аткарса, накыл-макаллар тыянаклы питкен ойды асырап формасында келеди.

«Фразеологизмлерге караганда накыл-макаллардың мәниси түсиникли болып турады.

«Фразеологизмлер астарлы мәниде образлы болып келсе, накыл-макаллар нәсият мәнисине ийе бермейди» [6,22].

«Ж.Кайырбаев, О.Доспанов курамындагы авторлар жәмәетиниң мийнетинде де фразеологизмлерди бөлип алып, фразеологизмниң төртинши топарына коспайды [7,81].

«Накыл-макаллар менен бирге жумбаклар хэм афоризмлердин де фразеологияның таркатылышына байтуғынын көрсеткен [7,139].

«Накыл-макалларды фразеологизмлердин бир түри сыпатында карау ямаса бирлик сыпатында таныу керек терен хэм көлемли илим-изертлеу жумысларын талап етеди. Сонлыктан накыл –

«Фразеологияның курамында емес, ал оған байланыссыз өз алдына бөлек каралууы тийис эсерли, тужырымлы мәнилер жәмленген, образлы сыпатка ийе гәптер түринде караймыз» [8,66].

«Хакыйкатында да накыл-макаллар тил билиминиң фразеология тарауының таркатылышына кирмейди.

«Накыл – бул халықтың кәдилри сөзиниң каймагы болып, неше әсирлерден бери қиятырган мәниде Данышпанлык пенен айтылган хасыл сөзлердин кайсы әсирлерде пайда болғанлығы

«Булар М.Қашғарий сөзлигинде де ушырасады. Демек, ата-бабамыздан қиятырган усындай сөзлерди хәр бир дәуир өзинше байытып келген. Хәр бир халықтың накыл-макаллары

«Еткен тарийхий жоллары, руухый өмири, дүньяға көз-қарасы, өзине тән турмыс салт-дәстүрине ата-бабадан хәзирги күнге шекем саклап қиятырган қәсийетли, қымбатлы гәзийнеси

«Накыл-макаллардың түркий халықларындагы ортақлығы менен тиллеримиздеги бир-бирине уқсаслығы тиллеримиздин өз-ара тууысқанлығын, олардың әйемги уақытлардагы

«Нәтиже ортақлықтарының бир болғанлығын билдиреди. Буган бириншиден – тиллеримиздин бир екенлиги, екиншиден – түркий тиллес халықлардың әйемги уақытлардан бери бирге

«Уқсастас болууы, үшіншиден – олардың өмириндеги, турмыс салт-дәстүрлери, дүньяға көз-қарасын ойлау қәбилетиндеги уқсаслықлар, төртиншиден – бир тилдеги пайда болған накыл-

«Уқсаслас халықлардың өзлерине ылайықлап қабыллауы хэм ықшамластырып өз тилине уқсастас болууы мысал бола алады. Мысалы: Ат баспайман деген жерин мың басады. Татарша: Ат

«Деген жиргә өг басар хэм т.б.

«Түркий-өзбек тилинде естеликтери тилинен де мысаллар келтириу мүмкин. Олимнен уят күшли. Қол өсер. Ашлықта тоқлықты билмейсең, бир тойсаң ашлықты билмейсең. Буларға сәйкес

«Тилимизде «Ашлықта жеген қуйқанды тоқлықта умытпа», «Аттың кәдилрин жок билмес, астың билмес» хэм т.б. накыл-макаллар дәлил.

«Накыл-макаллардың әйемги уақытлардан берли халық аузында сакланып келгенлигин хеш қандай алмайды. Ал, фразеологизмлер болса тилимизде ХХ әсирден баслап гана илимий

«Изертлеу объектине айланды. Олардагы сөз дизбеклерин тилимиздеги фразеологиялык сөзлерден де сол қалпында гезлестиремиз. Бул жағдайлар накыл-макаллар фразеологиялык сөз

«Түриниң жүзеге келиуине тийкар болып табылады деген пикирди айтыу мүмкиншилигин

«Накыл-макаллар менен фразеологизмлер неше бир әсирлер дауамында жасалып, ата-бабадан берли болса да булардың доретилиуи, қәлипесиюинде де өзгешеликлер бар. Мәселен, накыл-

«Сөзлер дәуирге ылайық жүзеге келсе, фразеологизмлер олар сыяқлы тез рауажланбайды.

«Қандай накыл-мақал мазмуну бойынша жақсы қәсийетлерге шақыруу, нәсиятлау түринде де таркатылышына гәрбиялык әҳмийети уллы. Фразеологизмлер болса образлы, астарлы мәниде келеди. Сол

«Накыл-макаллар синтаксислик жағынан фразеологизмлерге караганда курамалы болып келеди» [9,10].

табылады. Накыл-мақаллар қаншама дәрежеде ауыспалы мәніде қолланылғаны менен сөздер өзіннің тийкаргы лексикалық мәнісіне байланысты екенлігі мәлім, ал фразеологизмдер хәммеси жыйналып бір мәніні береді: Төбе шашы тик тұрыу (қорқыу), көзді ашып ж

Ал, нақыл-мақаллар өзлерінің тәбияты бойынша басқаша болып, мақал қуры нақылдан гөре фразеологизмге жақын. Оның бул өзгешелігі де мәнісіне байланысты. Қийгеннің намысы бир, палуанға оң-терісі бирдей, қарақалпақ тилинде: қорыққа көтерер деп, қазақ тилинде: қорыққан бұрын жұдырықтайды. т.б. сыяқлы нақыллар бар. бир түсінікті сиптеп көрсетсе, нақыл сол түсінікті тиккелей билдиреді. Накыл-мақал гөре тыянақлы ой үстин болады.

Олар да фразеологизмдердей өз-ара биригип, тұрақлы қалыпке түсіп, ауызеки жазыуда қолланыуда таяр түрінде тұрады. Фразеологизмдер сыяқлы сөздердің орнын сөздерін қысқартыуда, тазадан сөз киргизиуда болмайды. Өзгешелігі – қурамындағы қайсысының өз мәнілерін сақтап, өз-ара синтаксислик байланысқа түсіп, гәп форм болса, фразеологизмдер гәпте бир ағзаның хызметін ғана атқарады.

Фразеологиялық сөз дизбегине тән қасийет сөз идиома, лексика, грамматиканың ны рауажланыу, өзгеріу процеслерине өтиуі шәрт. Оның үшін көплеген уақыт (дәуір) Сол себептен фразеологизмдерди бир тилден екінші тилге сөзбе-сөз аударыуда болмай мақаллар сөзбе-сөз аударыла береді. Бұған қосымша фразеологизмдердің және бир бел пүтин халда гәптің бир бөлігі уазыйпасын атқарып, бир сөз шакабына тийісли бол тиллерге сөзбе-сөз аударылмайтуғынын да көрсетип өтиу зәрүр. Әлбетте, фразеологиз тиллерге сөзбе-сөз аударылмауы, олардың миллий өзгешеліклерге ийе екенлігін көрніс сыпатында түсіндирилиуі қазым.

Тууысқан қазақ хәм қарақалпақ тиллери де нақыл-мақал менен фразеологизм екенлігі мәлім. Айырым нақыл-мақаллар, фразеологизмдер аталмыш еки халықтың өзгешеліклерін көрсетип, жеке белгілери менен ажыралып тұрады. Бул усы тиллердің процесине, яғнай олардың кейінгі дәуірлердегі рауажланыуы нәтижесінде социал-хәм тәбийғый шараятларға байланысты іске асқан.

Мине усындай өзгешеліклерине байланысты фразеологизмдер менен нақыл-мақал усылда қолланылады деген пикирдемиз. Фразеологизмдердің қурамындағы сөздердің мақалларға салыстырғанда бирқанша шекленген. Олар тийкарынан 2-3 компонентли бол хәм қазақ тиллерінде еки компонентли фразеологизмдер көбірек қолланылады.

Усылай етип, нақыл-мақалларды, фразеологизмдердің төртінші топары фразеологизм деп емес, ал өз алдына қарастыру керек. Олардың да өзіне тийісли өзгешеліклері тилимиздегі орны да жүдә үлкен.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. –Москва, 1962; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. –Москва, Высшая школа, 1963.
2. Кеңесбаев И. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. –Алматы, Ғылым, 1977
3. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы –Нөкис, Қарақалпақстан, 1968
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология –Нөкис, Билим, 1994
5. Бердимуратов Е., Дәулетов А. Тил билимине кириспе. –Нөкис, Қарақалпақстан, 1988
6. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. –Нөкис, Қарақалпақстан, 1985
7. Насыров Д.С., Қайырбаев Ж., Доспанов О. Қарақалпақ тили. –Нөкис, Билим, 1996
8. Онини А.Л. Фразеологизм и слово. Вопросы фразеологии. III. Самарканд, 1970
9. Юсупова Б.Т. Қарақалпақ тилинен айырым изертлеулер. Тошкент, 2016

Жумабекова А.К.	ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ЗАРУБЕЖНОГО ВОСТОКА В ЭПОХУ МОДЕРНИЗАЦИИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА	70
Жұмашева М., Авакова Р.	КАЗАҚ, ТҮРІК, ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ОРТАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР	74
Жүнісбаева Ж.Қ.	ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМ СӨЗДЕРДЕР ІШКІ ФЛЕКСИЯСЫ (казак тілі материалдары негізінде)	77
Исламова А.	ШЕТЕЛ СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ ПАРАДИГМАСЫ (МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫ БОЙЫНША)	81
Karbozova G.K.	COMMUNICATIVE APPROACH IN FLT AS THE GOAL OF LANGUAGE ACQUISITION	86
Қошербай Ж.Б.	КАЗАҚ ЖӘНЕ САХА ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ «ЖЫЛҚЫ» КОНЦЕПТІСІ	90
Кудьярова Ш.Т., Бейсеева Н.А.	ТҮРКІЙ ТІЛЛЕРІНДЕГІ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР ХӘМ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР	96
Клычницкая Г.Н., Айбергенова С.	МЕКТЕПТЕ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ОҚЫТУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	99
Қалыбаева К., Г.С.Каримова	КАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ МӘДЕНИ ТІЛДІК БАЙЛАНЫСТАРЫ	101
Қортабаева Г.Қ.	КОНТАКТОЛОГИЯ: ОНОМАСТИКАЛЫҚ ТҮРКІЛІК АТАУЛАРДЫҢ ТАРАЛУЫ	104
Құдайбергенова А.Н.	ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ "ЖЫЛҚЫ" КОНЦЕПТІ	107
Лю Цзыли, Сапарбаева Н.Б., Садықасова И.	ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА КИТАЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК	111
Молдакул М.Б.	ИСТОРИЯ ТЮРКИЗМОВ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ	114
Молгаждаров Қ.К., Молгаждарова А.Б.	КАЗАҚ ӨЛІПБИ МЕН ЕМЛЕ-ЕРЕЖЕЛЕРДІ ЖЕТІЛДІРЕ ТҮСУ ҚАЖЕТ	118
Мырзақұлова Г.С.	Б. МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӨСИЕТ СӨЗДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	123
Назарова А.Ж., Теменова Г.Қ.	ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ГРАММАТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ	126
Садықова Р.К., Қыдырбаева Ү.Т.	ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАҢА СӨЗДЕРДІ ҮЙРЕТУ ТӘСІЛДЕРІ (парсы және түрік тілдері негізінде)	129
Салқынбай А.Б.	АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ БҮТІНДІК ПЕН ДАРАЛЫҚ	132

3- СЕКЦИЯ

«Мәңгілік ел»: Әлемдік түркітанудың қазіргі жағдайы мен даму болашағы
(этнография, тарих және өнер мәселелері)

«Мәңгілік ел»: Современное состояние и перспективы развития мировой тюркологии
(этнография, история и искусства)

«Mangilik Yel»: The current state and prospects of the world Turkology development
(ethnography, history and art)

Бегимова Г.А., Дукенбаева А.Е.	КАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ ТАҒАМҒА ҚАТЫСТЫ ЖАЛПЫ ҰҒЫМДАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ	137
Куванбакиева А.Н.	ОТРАЖЕНИЕ НУМЕРОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА В КОНТЕКСТЕ МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ	142
Күзенбаева А.	ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ҰМАЙ» МИФОНИМІ	145
Қызыке Л.	ТҮРКІ СӨҰЛЕТШІСІ МИМАР СИНАН МЕШІТТЕРІ	148
Сарсен Ш.	ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАРДА КЕЗДЕСЕТІН АСПАП АТАУЛАРЫНЫҢ НЕГІЗІ	152
Серікбаева Г.Ж., Бекжанов С.Ж.	ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЗ ТАПТАРЫН ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕСІ	156